

Jonathan Z. Smith¹ a diskuse o počátcích křesťanství

Iva Doležalová

Dosud poslední vydaná monografie Jonathana Smithe *Drudgery Divine*² vyvolala nejen značnou pozornost, ale poskytla mnohé impulsy k oživení diskusí o problematice počátků křesťanství.³ Ohlas uvedené publikace, stejně jako jeho dalších monografií⁴ a řady studií, je dán nejen tím, že jsou originálními příspěvky k dílčím problémům náboženských dějin pozdní antiky, ale zejména díky tomu, že svým přesahem současně představují závažné příspěvky k teorii a metodologii religionistiky.

V případě *Drudgery Divine* poskytuje rámec těmto zobecňujícím úvahám, jež mají význam jak pro srovnávací, tak historické nebo sociologické studium náboženství, kritická reflexe téměř čtyř set let pokusů o komparaci raného křesťanství s tzv. mysterijními kultury pozdní antiky. Jednou ze základních tezí této Smithovy publikace je závěr, že srovnávací studium uvedené problematiky bylo po celou dobu svého trvání diktováno apologetickými zájmy odvozenými z polemiky mezi protestanty a katolíky. Aby se studium křesťanských počátků mohlo stát záležitostí skutečně akademickou, je nutná především důkladná změna konceptu.

První kapitola *Drudgery Divine* nazvaná „On the Origin of Origins“ je věnována reflexi dosavadního bádání, která vede Smithe k závěru, že zájmy

-
- 1 Jonathan Z. Smith (* 1938) působí od r. 1968 na univerzitě v Chicagu, od r. 1982 jako profesor humanitních věd. Roku 1996 se stal presidentem North American Association for the Study of Religion (NAASR) a koordinátorem programu „Religion and Humanities“ a „Early Christian Literature“. Řadu publikací a studií věnoval problémům teorie a metodologie religionistiky a srovnávacího studia náboženství pozdní antiky včetně helénistického judaismu a raného křesťanství. Je také hlavním editorem *The Harper-Collins Dictionary of Religions* (San Francisco: HarperCollins 1995).
 - 2 *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Late Antiquity*, Chicago: University of Chicago Press 1990.
 - 3 „Panel on Jonathan Z. Smith's *Drudgery Divine*,“ *Numen* 59, 1992, 217-238; „Ancient myths and modern theories of Christian origins: A discussion“, *Method and Theory in the Study of Religions* 8, 1996, 229-289.
 - 4 *Map Is Not Territory: Studies in the History of Religions*, Leiden: E. J. Brill 1978, reprinted Chicago: University of Chicago Press 1993; *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*, Chicago: University of Chicago Press 1982; *To Take Place: Toward Theory in Ritual*, (Chicago Studies in the History of Judaism), Chicago: University of Chicago Press 1987.

o počátky křesťanství byly zřídka kdy kognitivní, spíše téměř vždy apologetické.⁵ Poukazuje také na fakt, že se zdaleka nejedná o antikvované přístupy, ale že stejné předpoklady, rétorika a hlavně stejná data jsou v pozadí i mnohých dnešních zkoumání.⁶

Theoretickým problémům komparace věnoval Smith druhou kapitolu „On Comparison“. Vrací se v ní k tématice, kterou se zabýval již dříve.⁷ Zaměřuje se na analýzu užívání termínů, jako jsou „unikátní“ nebo „sui generis“, jejichž výskyt dokládá apologetičnost řady dosavadních studií komparujících počátky křesťanství s mystérii. Upozorňuje, že v rámci těchto přístupů se původně taxonomický pojem „unikátní“, neznamenající nic více než to, že srovnávané fenomény jsou vzájemně odlišné, že jsou individuálními entitami, změnil v pojem ontologický s významem „nesrovnatelně hodnotný“⁸ a „radikálně odlišný“, „zcela jiný“ – neporovnatelný.⁹ V polemice s těmito přístupy tvrdí Smith, že takto pojímané komparace navozují ve svých důsledcích pouze otázky genealogie a vedou k omezení na pouhé dvě komparativní kategorie, jakými jsou identita a unikátnost. Smith naproti tomu požaduje, aby komparace byla chápána zejména v souvislostech analogie spíše než genealogie, protože je intelektuální aktivitou, analýzou podobností a odlišností, které nejsou v žádném případě přirozenými nebo danými kvalitami, ale představují mentální operace prováděné badatelem.¹⁰

S touto koncepcí polemizuje např. Hans G. Kippenberg.¹¹ Nesouhlasí zejména se závěrem, že by typologie homologie/genealogie – analogie (pojmy převzatých z klasifikace biologických věd) nabýzela východisko, zvláště proto, že je vedena myšlenkou jasných hranic mezi přírodními druhy. V dějinách náboženství jsou podle něj tyto hranice výjimkou, nikoli pravidlem.

Za kontraproduktivní označuje tuto koncepci také William E. Arnal ve své recenzi Smithovy knihy.¹² Podobně jako Hans G. Kippenberg¹³ připomíná v této souvislosti např. Smithovo opomenutí orfické tradice, jejíž imaginativnosti používali jak křesťané, tak židé, a která je významná zvláště pro problematiku „podobností“ daných buď ovlivněním nebo závislostí fenoménů časově téměř shodných. Kippenberg dovozuje, že je to dáno právě autorovým zájmem o doklady nezávislých analogií.¹⁴

5 *Drudgergy Divine*, 143.

6 *Ibid.*, 34.

7 Map is Not Territory, kap. 11: „*Adde parvum parvo magnus acervus erit*“, 241-264.

8 *Drudgergy Divine*, 37.

9 *Ibid.*, 38.

10 *Ibid.*, 51.

11 Hans G. Kippenberg, „Comparing Ancient Religions: A Discussion of J. Z. Smith's 'Drudgergy Divine'“, *Numen* 59, 1992, 223n.

12 *Viz Method and Theory in the Study of Religions* 6, 1994, 192.

13 *O. c.*, 222-223.

14 Srv. též W. E. Arnal, *o. c.* 192n.

J. Z. Smith se vrátil k problému genealogie/analogie ve svém příspěvku „Social formation of early christianities“,¹⁵ v němž uvádí nezbytné předpoklady pro genealogickou komparaci – je založená na silné teorii, data pro ni představují neobvykle obsáhlý seznam, v němž převažují mikro-distinkce, a vzhledem k prvním dvěma podmínkám je proto schopná poskytnout „pravidla odlišnosti“. Jako příklady uvádí indoevropskou lingvistiku a etnologii. Podle autora se ale nic z toho netýká studia raného křesťanství nebo náboženství pozdní antiky.

Komparaci Smith považuje za aktivní přístup dekonstrukce a rekonstrukce, který jako kaleidoskop dává vědcům měnící se soubor charakteristik, jejichž prostřednictvím prověřují vztahy mezi svými teoretickými zájmy a daty považovanými za příkladová. Tak je získávána řada perspektivních pohledů, které slouží různým analytickým záměrům tím, že zdůrazňují rozdílné aspekty předmětu studia. Je to právě intelektuální záměr badatele, jenž osvětluje principiální postuláty podobnosti, která je základem metodického srovnávání rozdílů.¹⁶ J. Z. Smith varuje před zamlčováním, resp. nedostatečným vyjadřováním záměrů při komparaci, kterou sám považuje za základní princip lidského myšlení.¹⁷

Třetí část knihy „Comparing Words“ se dotýká základní koncepce celé monografie. Jejím cílem je návrat k používání promyšlených a jasně konstituovaných pojmů při analýze textů v religionistice,¹⁸ a to s plným vědomím stejné pozornosti, která musí být věnována neverbálním fenoménům či problémům mnohovýznamovosti pojmů nebo symbolů. Zdůrazňuje nutnost přístupu ke každé výpovědi jako ke zprostředkující a nepřímé, která vyžaduje překlad, ať už se zabýváme interpersonální, intra- nebo interkulturní komunikací. Právě proto, že jsou to slova, která stojí v centru našeho zájmu, je nutné začít s otázkami o těchto slovech a jejich srovnáváním.¹⁹ Základním okruhem, na který zaměřuje autor svou pozornost, je „mysterijní terminologie“. Poukazuje v této souvislosti zvláště na to, jak slovník Septuaginty „mysterijní terminologii“ vytlačil. Vychází ze studia řady autorů, např. A. D. Nocka, a dokládá, že se Septuaginty užívalo k obraně čisté linie křesťanské teologie. Odkazuje k četným studiím, které vztahují používání terminologie vážící se k mysteriím (pojednání o rituálních aktivitách, používání christologických titulů) u Pavla a jiných raných křesťanů výhradně k hebrejské Bibli. Tím bylo pavlovské křesťanství uchráněno srovnávání s helénistickými mysterii, zvláště pokud se jedná o problematiku rituálu. I tento pohled je konsistentní se Smithovou tezí o apologetičnosti v přístupech ke studiu

15 *Method and Theory in the Study of Religions* 8, 1996, 276.

16 *Drudgery Divine*, 53.

17 *Ibid.*; *Map Is Not Territory*, 241.

18 *Drudgery Divine*, 55n.

19 *Ibid.*

počátků křesťanství.²⁰ Vázání počátků křesťanství na kontext judaismu je jistě pochopitelné, předmětem Smithovy kritiky je však absolutizace této vazby, která vedla k izolování křesťanství od pozdně antického prostředí, v němž vznikalo. Současně byl stejnými badateli prezentován judaismus jako náboženství, které svým vývojem křesťanství převýšilo.²¹

Kapitola „On Comparing Stories“ se vyrovnává s metodologickým posunem ve smyslu dosažení „parity“ při komparaci. Smith vychází z důsledné aplikace koncepce mýtu ve vztahu k raně křesťanským vyprávěním jako nezbytného předpokladu pro komparativní studium.²² Tento přístup je významný proto, že zavádí komparaci křesťanství s pozdní antikou, která nenavozuje závěry týkající se „výpůjček a závislostí“.²³ Obecně je základem těchto vyprávění tematický vzorec „umírajících a zmrtvýchvstávajících bohů“ pozdní antiky. Na základě studia textů i sekundární literatury dochází Smith k závěru, že tento koncept je moderním vynálezem, že božstva řazená do této kategorie sice umírají, ale veškeré teze o tom, že se následně vracejí z hrobu, jsou založeny buď na dezinterpretaci dat, na pozdějších křesťanských interpretacích těchto vyprávění, nebo představují pozdní výpůjčky křesťanského motivu.²⁴ Přestože autor svoje závěry dokládá řadou příkladů, připouští, že vzbudily značnou pozornost znalců pozdní antiky a nejsou jednoznačně přijímány.

Pro Smithe jsou však uvedené závěry východiskem k diskusi o jiném teoretickém problému, který v souvislosti se svou koncepcí zpochybňuje, a sice dosavadní rozlišování času cyklického (mýtického) a lineárního (historického). V rámci tohoto pojetí byla vyprávění o nekřesťanských hrdinách a bozích řazena do první kategorie, zatímco vyprávění o Ježíšovi, jeho smrti a zmrtvýchvstání do druhé. Smith dospívá k jednoznačnému závěru, že diferenciaci na čas cyklický a lineární není relevantní zejména s poukazem na fakt, že mysterijní božstva umírají jednou – v historickém čase.²⁵ Za důvod vedoucí k teoretickým nekonsistentnostem a metodologicky chybným aplikacím považuje autor opomíjení významného prvku metody a teorie komparace, jímž je uznání a role historického vývoje a změny. Komparace je založena na studiu tradice, historického procesu interpretace.²⁶ Z těchto důvodů nemůže být například pavlovská tradice považována za normativní pro vysvětlení tématu „umírání a vstávání z mrtvých“.²⁷ Smith

20 Srv. *ibid.*, 56-84.

21 *Ibid.*, 83.

22 *Ibid.*, 87.

23 *Ibid.*, 99.

24 Srv. *ibid.*, 101nn.

25 Srv. *ibid.*, 104nn.

26 *Ibid.*, 106-107.

27 *Ibid.*, 109.

se proto soustřeďuje na hledání analogického historického procesu v rámci křesťanství, který by korespondoval s vývojem mysterijních představ o znovuožívání božstva v souvislosti se soteriologickým vyzněním tohoto tématu, na hledání dokladů v posunu od postavy jasně lokalizované ve sféře smrti, která nemá soteriologické vyznění, k postavě překračující tuto lokalizaci. Při tom Smith předjímá, že specifika mýtu a jeho soteriologických dimenzí se budou lišit jak v rámci jedné, tak při srovnání různých tradic.²⁸

Na řadě příkladů autor ilustruje proces odehrávající se „paralelně“ s nekřesťanskými kulty pozdní antiky v rámci křesťanství: dlouhý vývoj od pohledu na „nějak“ soteriologickou smrt božstva k víře, že božstvo překonal sféru smrti.²⁹ Otázka, kterou si klade, nezní, „kdo byl první“, ale spíše, proč v obou systémech – v křesťanství a mysterijních kultech – k uvedenému posunu v přibližně stejné době došlo.³⁰

Posun v tématu spásy vidí v přechodu od „lokativních“ k „utopickým“ formám pohledu, přičemž tuto duální perspektivu považuje za charakteristickou pro všechna mediteránní náboženství pozdní antiky, konstituující jeden ze základních vztahů analogie mezi těmito náboženstvími a ranými křesťanstvími.³¹

V závěrečné kapitole „On Comparing Settings“ vychází Smith z apologetického odmítání teze o analogii mezi raným křesťanstvím a obecnějším posunem v koncepcích helénistických mysterií směrem k utopickému jazyku spásy a vzkříšení.³² Tento narativní posun směrem od lokativního jazyka řádu k utopickému jazyku vzkříšení a spásy reflektuje širší posuny odehrávající se v mnoha náboženstvích pozdní antiky. Svorníkem těchto procesů jsou zejména obecné charakteristiky sociokulturního prostředí pozdní antiky, kterým se věnoval autor v řadě studií.³³

Smith vychází ze shrnutí dosavadních interpretací řady antických náboženských tradic (kult Attida a Kybelé, Koré a Persefony, Adonida, Dionýsa, Osirida), které dokládají, že smrt tohoto typu božstev je soteriologická i bez víry v jejich předpokládané vzkříšení, a vyjadřují tvář v tvář smrti její nevyhnutelnost. Za zvláště zajímavý pokládá Smith fakt, že stejný typ pocitů je přítomen při zkoumání neliterárních pramenů,³⁴ které jak pro křesťanství,

28 *Ibid.*

29 *Ibid.*, 110.

30 *Ibid.*, 114.

31 *Ibid.*, 110.

32 K tomuto konceptu např. *Map Is Not Territory*, kap. XI-XV, 67-207.

33 *Ibid.*

34 Důraz na pozornost neliterárním pramenům je dán zvláště snahou o jistou vyváženost, protože je obecně přijímanou skutečností, že literární prameny nejsou reprezentativní pro lidovou víru a praxi náboženské každodennosti. Pro mysterijní náboženství pak jakékoli literární prameny, které by korespondovaly s novozákonními texty nebo patristickou literaturou, zcela chybí.

tak pro jeho náboženské současníky vyjadřují společnou víru, že smrt zůstává smrtí, nicméně že existuje „spásný“ kontakt a kontinuita vztahů.³⁵ Pod typologické označení „utopický názor“³⁶ zahrnuje Smith odlišné literární tradice s různou a dramatickou koncepcí vzkříšení chápanou jako překonání smrti, vzbouření proti hranicím, zbouření všech běžných omezení, kdy je aktu spásy dosaženo prostřednictvím rebelie a transcendence.³⁷

S odvoláním na práci Burtona Macka³⁸ Smith upozorňuje, že tento nebo analogický proces se odehrál i v křesťanské literární tradici. S ohledem na pluralitu a diferentnost křesťanských počátků (kulty Krista, protopavlovské skupiny) sleduje Pavla adaptujícího tradice o spásném charakteru Ježíšovy smrti, přičemž tyto názory rozšířené mezi ranými křesťany označuje za „potenciálně utopické“.³⁹ Podle Smithe si myšlenku „smrti a zmrtvýchvstání“ Pavel „nevypůjčil“ z „mysterií“, jak dříve řada vědců předpokládala, ale převzal ji kritickým a imaginativním způsobem z některých raně křesťanských tradic.⁴⁰ Tím založil tradici, kterou Smith klasifikuje jako „utopickou“, přičemž tato tendence podle něj zjevně nebyla křesťany po dvě následující století napodobována, ale byla rozvíjena gnostiky.⁴¹ Použití typologie „lokativní/utopický“ vede Smithe k závěru, že většina mystérijních kultů a nepavlovských forem křesťanství měla spolu více společného, než tato raná křesťanství mají společného s Pavlem.⁴²

Přes rozdílná stanoviska v diskusích nad touto knihou⁴³ jejich účastníci nejen vysoce oceňují její význam pro teorii a metodologii religionistiky, ale poukazují také na potřebnost přehodnotit bádání o počátcích křesťanství.⁴⁴ Ohlas, jaký kniha vyvolala, nepřekvapí v případě religionisty, který o sobě s jistou mírou nadsázky tvrdí, že je antropologem v původním řeckém smyslu tohoto slova, tj. „kvetícím“ člověkem, kterého těší povídání o jiných lidech.⁴⁵

35 *Drudgery Divine*, 131n.

36 *Srv. ibid.*, 133.

37 *Ibid.*

38 Burton L. Mack, *A Myth of Innocence: Mark and Christian Origins*, Philadelphia: Fortress Press 1988.

39 *Ibid.*, 138.

40 *Ibid.*, 140n.

41 *Ibid.*

42 *Ibid.*, 142.

43 Např. Burton L. Mack („After *Drudgery Divine*“, *Numen* 39, 1992, 233) se zamýšlí nad posunem paradigmatu v bádání o dané problematice, zatímco Hans G. Kippenberg (*o. c.*, 224) oceňuje množství cenných námětů, ale novost v paradigmatu odmítá.

44 Burton L. Mack, „On redescribing Christian origins“, *Method and Theory in the Study of Religions* 8, 1996, 247-269.

45 *Map Is Not Territory*, 298.